

Krzysztof Jakubiak

Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przełomu XIX i XX wieku oraz okresu II Rzeczypospolitej

---

Chowanna 2, 62-71

1998

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 1998 [1999]	R. XLI (LII)	T. 2 (11)	s. 62—71
------------	--	-------------------------	-----------------	--------------	----------

Krzysztof JAKUBIAK

Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przełomu XIX i XX wieku oraz okresu II Rzeczypospolitej

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie, na podstawie analizy materiału źródłowego, idei wychowania obywatelskiego na przykładzie najszych rodzimych, polskich koncepcji wychowania narodowego i państwowego z przełomu XIX i XX wieku oraz okresu II Rzeczypospolitej.

Przełom XIX i XX wieku i okres międzywojenny, zarówno w Europie, jak i na ziemiach polskich, cechowała ideologizacja życia społecznego. Również ówczesne polskie ugrupowania polityczne szeroko rozbudowały problematykę wychowawczą w swych ideologiach, tworząc tym samym ideologie wychowawcze, obejmujące zarówno ideał wychowawczy (i jego uzasadnienie), stanowiący cel akcji wychowawczej, jak i metody do osiągnięcia tego celu zalecane. Były one wypracowywane na podłożu ideologii społeczno-politycznych, zdeterminowanych lub przynajmniej uwarunkowanych światopoglądowo. Jako swoje konstrukcje teoretyczne odznaczały się spójną strukturą wewnętrzną, w której można było wyróżnić zdania orzekające o rzeczywistości, wartościujące oraz dyrektywy działania.

Teza I. Ideały obywatelskie oraz wartości i cele wychowawcze, z tymi ideałami związane, odnosiły się najczęściej do stosunku i powinności obywatela względem narodu lub państwa. Tym samym stawały się częścią składową ideologii, nazywanych wychowaniem narodowym lub państwowym. W swych

formach i treściach były one zdeterminowane ideologicznie, służąc aktualnym potrzebom i dążeniom znaczących sił społecznych i ich emanacji politycznych.

Teza II. Konstytutywne cechy formułowanych na gruncie obu ideologii wychowawczych ideałów obywatela były do siebie bardzo zbliżone. Różnice między nimi tkwiły w głównym podmiocie odniesienia powinności obywatelskich do narodu lub państwa, traktowanych jako sfetyszyzowane nadrzędne wartości, oraz w tradycjach ideowych, z których one wyrastały. Również istota obydwu ideologii wychowawczych była podobna. Różnice polegały na rozłożeniu akcentów związanych z realizacją postulatów teoretycznych i konkretyzacją działalności pedagogicznej.

Teza III. Idea wychowania obywatelskiego, mająca rodzime tradycje sięgające idei i czasów oświecenia, skonkretyzowana na przełomie XIX i XX wieku w endeckiej ideologii wychowania narodowego, przy wszystkich swych późniejszych różnicach stanowiła jednak historyczne źródło wypracowanej teoretycznie i wdrażanej w praktyce oświatowej po 1926 roku sanacyjnej ideologii wychowania obywatelsko-państwowego.

Nowożytny pojęcie ideału obywatelskiego w wychowaniu narodziło się w oświeceniu, a tym, który je wyraźnie i jasno sformułował, był autor dzieła *O duchu praw* (1748) — Charles Louis Montesquieu. Wiążąc wychowanie z potrzebami państwa oraz uzależniając zasady wychowania od formy jego ustroju politycznego, uważał on, że wychowanie winno mieć na celu nie kształtowanie biernych i posłusznych poddanych, ale przygotowanie do życia ludzi wolnych, świadomych swych celów i dążeń, a jednocześnie związanych z państwem własnym poczuciem zależności. Od Wielkiej Rewolucji Francuskiej „obywatel” staje się przeciwstawieniem „poddanego”. „Poddanego” absolutnego władcy.

W czasach nowożytnych, zarówno na Zachodzie, jak i w Polsce, wielu myślicieli domagało się wychowania obywatelskiego i pełnej synchronizacji celów wychowania publicznego z celami państwa. W Polsce już w XVIII wieku Stanisław Staszic (1948) wyraźnie powiedział, iż „w każdym państwie edukacja do rządu stosowana być musi koniecznie”. Początki wychowania obywatelskiego sięgają w Polsce właśnie połowy XVIII wieku. Ma ono więc bogate tradycje, odnoszące się zarówno do myśli pedagogicznej, jak i praktyki wychowawczej czasów reformy szkolnej Stanisława Konarskiego, działalności Szkoły Rycerskiej, założonej w 1765 roku, a szczególnie przedsięwzięć edukacyjnych doby Komisji Edukacji Narodowej (Majorek, 1987; Stasiwicz-Jasiukowa, 1979).

Pod wpływem dążeń narodowościowych, rozbudzonych w XIX-wiecznej Europie, w procesie kształtowania się nowych stosunków społecznych i powstawania nowoczesnych narodów burżuazyjnych, krystalizowało się pojęcie narodowości, zarysowywały się wyraźne odrębności, a często nawet antypatie

narodowe. Ówczesna emanacja wychowania obywatelskiego w postaci właśnie wychowania narodowego przybrała wręcz charakter nacjonalistyczny.

Znaczącym impulsem do rozwoju tego kierunku wychowawczego stały się *Mowy do narodu niemieckiego* (1808) Johanna Gottlieba Fichtego, rozbudzające nacjonalizm niemiecki. Akcentował w nich tezę o dominacji państwa nad jednostką, rozciągając rolę państwa na sferę moralności społecznej. Dlatego też apelował, by każdy zaufał państwu, zawierzył mu i poddał się jego oddziaływaniu (Kuderowicz, 1989).

Charakterystyczne było zjawisko, iż mieszczaństwo XIX-wiecznej Europy skłaniało się ku nacjonalizmowi. Wszędzie silne grupy mieszczaństwa napierały na stworzenie państwa narodowego — w Europie Środkowej i Wschodniej, ponieważ tam jeszcze nie istniało, w Europie Zachodniej zaś dążyło do jego umocnienia (Kocka, 1993). W XIX wieku teoria i praktyka wychowania obywatelskiego rozwinęła się i utrwaliła wszędzie tam, gdzie zasada suwerenności narodowej nie była podważona. Stąd wychowanie to przyczyniało się do pogłębienia narodowego charakteru państwa (Majorek, 1987; Lępkowski, 1967). Również cały wiek XX cechował się troską państw o wychowanie dobrego obywatela. Najczęściej obywatela „państwa-narodu”, gdyż podmiotem jego był naród (Kozakiewicz, 1996).

Słusznie twierdzi Czesław Majorek (1987), że „brak własnej państwowości musiał okaleczyć świadomość obywatelską narodu polskiego. Był on bowiem przedmiotem, a nie podmiotem działalności politycznej państw zaborczych. Zdominowany przez nie, naród polski był zmuszony walczyć o przetrwanie, podczas gdy narody wolne rozwijały w sobie *ethos* państwowości. Zagadnienie identyfikacji z narodem, rozwijanie świadomości narodowej i organizowanie działalności zorientowanej na naród stawało się celem edukacji Polaków w XIX i na początku XX wieku.” Idea wychowania obywatelskiego w duchu narodowym przenikała więc polską myśl pedagogiczną tej doby. Twórcy tej koncepcji wychowawczej, m.in. Stanisław Prus-Szczepanowski i Zygmunt Balicki, przyjmując postawę obrony czynnej, którą zalecała Liga Narodowa, a później Narodowa Demokracja, wyrażali przekonanie, że w warunkach niewoli rzeczą najważniejszą jest zachowanie przez Polaków tradycji i poczucia własnej odrębności. W okresie zaborów wychowanie narodowe, zdeterminowane ówczesną sytuacją polityczną, stało się pojęciem odróżniającym ludzi czujących i myślących po polsku, przekonanych o możliwości i konieczności powstania niepodległej Polski, pracujących nad budzeniem świadomości narodowej i przeciwstawiających się działaniom rasyfikacyjnym i germanizacyjnym. Z kolei w okresie odbudowy niepodległej państwowości wychowanie narodowe miało służyć procesom narodowej integracji. Endecka bowiem myśl pedagogiczna stanowiła, od lat osiemdziesiątych XIX wieku do okresu międzywojennego włącznie, logicznie rozwijającą się i powiązaną z sobą całość, którą jednak pod względem programowym

inaczej należy traktować i oceniać przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości, odmiennie zaś w odrodzonym państwie (Nawroczyński, 1937).

Jednak jeszcze przed właściwym ukształtowaniem się u schyłku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku polskiej pedagogiki narodowej, grunt dla tego kierunku w polskiej myśli filozoficznej i pedagogicznej w zasadzie był już przygotowany. Wywyższenie narodu do godności najwyższego dobra na ziemi dokonało się w epoce romantycznej. Stworzona wówczas pedagogika miała już charakter narodowy. Już bowiem od czasów Kazimierza Brodzińskiego i jego *Mowy o narodowości Polaków* (wygłoszonej 3 maja 1830), *Chowanny, czyli systemu pedagogiki narodowej* [...] (1842) Bronisława Trentowskiego oraz rozprawy Karola Libelta *O miłości Ojczyzny* (1844) podstawowym pojęciem pedagogiki stało się pojęcie narodu, z którym wiązało się pojęcie misji narodowej. K. Libelt (1971) podkreślał: „Narodowość jest duchowym piętnem, charakterem, którym Bóg lud nacechował, aby go od innych ludów ku niedoścignionym celom odróżnił.”

Po roku 1863 w polskiej myśli pedagogicznej usiłowano przede wszystkim zespolic romantyczny idealizm z pozytywistycznym realizmem. Najpełniej tę syntezę wyraziła twórczość Stanisława Prusa-Szczepanowskiego, autora m.in. *Aforyzmów o wychowaniu* (1898) i zbioru pism pt. *Myśli o odrodzeniu narodowym* (1903). Wiarę w bohaterstwo i geniusz polski łączył z potrzebą wiedzy i pracy. Twierdził również, że cechą wybitnie narodową jest pojęcie polskiego obywatelstwa. Wychodząc z tych właśnie przesłanek, S. Szczepanowski (1988) wypracował wzór Polaka obywatela — bohatera i pracownika w jednej osobie.

Skrajne tendencje w pedagogice narodowej kształtowały się przede wszystkim pod wpływem ideologa Ligi Narodowej Romana Dmowskiego. Jego *Myśli nowoczesnego Polaka*, opublikowane po raz pierwszy w 1902 roku na łamach „Przeglądu Wszechpolskiego”, zostały już ówczesnie nazwane „katechizmem nacjonalizmu polskiego” (Wapiński, 1988). Określały one zasady patriotyzmu Polaka. „Przedmiotem tego patriotyzmu — pisał R. Dmowski (1934) — albo ściślej mówiąc nacjonalizmu [...] jest sam naród, jako żywy organizm społeczny, mający swą, na podstawie rasowej i historycznej, rozwiniętą odrębność duchową, swą kulturę, swe potrzeby i interesy. Polega ona na przywiązaniu do tej narodowej indywidualności, do języka, kultury, tradycji, na odczuciu potrzeb narodu jako całości, na zespoleniu się z jego interesami.” Znamienne w ideologii R. Dmowskiego i obozu politycznego, któremu do 1939 roku personalnie i ideowo przewodził, było traktowanie narodu jako naczelnej absolutnej wartości, a tym samym odrzucanie tradycyjnej interpretacji narodu jako tworu państwa.

Na grunt pedagogiki idee R. Dmowskiego przeniósł działacz endecki Zygmunt Balicki, który na ten temat wypowiedział się w dwóch swoich pracach: *Egoizmie narodowym wobec etyki* (1903) i w *Zasadach wychowania*

narodowego (1909). Teza wyrażona w formule „naród jest naszym najwyższym dobrem na ziemi” stanowiła podstawę rozważań Z. Balickiego (1909) zarówno z dziedziny etyki, jak i pedagogiki. Uznając aksjomat R. Dmowskiego o potrzebie egoizmu narodowego, wymagał od każdego Polaka, aby „czuł się członkiem swego narodu i nie tylko solidaryzował się z jego interesami, ale złął całą społeczną swą istotę z jego istotą i żył jego życiem” (Balicki, 1914).

Uważał, że najważniejszą częścią wychowania narodowego jest wychowanie obywatelskie, którego celem miało być uformowanie typu Polaka żołnierza-obywatela. Ideał ten nie tylko najlepiej miał odpowiadać polskim tradycjom narodowym, ale także wspierać walkę o prawa zniewolonego narodu.

Z analizy kształtowania ideału wychowawczego Narodowej Demokracji na przełomie XIX i XX wieku wynika, iż formułowano wówczas wzór Polaka, funkcjonujący w trzech zasadniczych odmianach, z których każda następna wzajemnie się dopełniała: od „człowieka aktywnego”, propagowanego przez Ligę Polską, poprzez „obywatela-bohatera-pracownika”, którego głosił S. Szczepanowski, do „żołnierza-obywatela” Z. Balickiego. Cechy tego ostatniego wzoru to: obowiązkowość, karność, zdyscyplinowanie, odpowiedzialność, umiejętność zbiorowego działania, podporządkowanie się woli ogółu. Do konstytutywnych składników ideału wychowawczego zaliczano także wartości religijne.

W latach I wojny światowej problematykę wychowania narodowego podejmowali m.in.: T. Grabowski (1918), Tadeusz Łopuszański (1918) i ks. Jan Gralewski (1915). Uzasadniali oni konieczność przekształcania i doskonalenia psychiki polskiej poprzez zwalczanie wad narodowych, np. braku wytrwałości, karność, zdolności organizacyjnych, powierzchowności w pracy, niezgodności słów z czynami. Dyskusję z lat I wojny światowej o wychowaniu narodowym podsumowywały prace: Ireny Pannenkowej *Myśli o wychowaniu narodowym* (1918) i Władysława Mariana Borowskiego *Ogólne zarysy wychowania narodowego* (1918). W obu książkach eksponowanym ideałem wychowania narodowego w niepodległej Polsce miał być Polak obywatel-twórca (Jagiello, 1983).

Idea wychowania narodowego nie została zarzucona z chwilą odzyskania przez Polskę niepodległości. Przeciwnie, była twórczo rozwijana, a próbę sformułowania podstaw teoretycznych tej doktryny wychowawczej podjął Lucjan Zarzecki w pracy pt. *Wychowanie narodowe. Studia i szkice* (Warszawa 1926). Zmodyfikował, a zarazem wzbogacił dotychczasowe ideały narodowego wychowania wzorem „robotnika-obywatela”, człowieka przygotowanego do pracy produkcyjnej i jednocześnie oddanego służbie narodowi. Pisał, iż „pełna osobowość ludzka to osobowość obywatela, człowieka głębiej związanego ze swą zbiorowością, ze swoim narodem” (Zarzecki, 1926).

W latach dwudziestych program wychowania narodowego stał się oficjalną wykładnią ideologicznego wychowania społeczeństwa, wdrażaną w praktyce szkolnej.

Generalnie był to program oparty na solidaryzmie narodowym, eksponującym tezę, iż naród jest nosicielem i twórcą kultury. Głównym zadaniem wychowania stawała się przebudowa polskiej psychiki, rozwijanie zalet oraz zwalczanie wad narodowych. Myśl przytoczona przez B. Nawroczyńskiego (1947), iż w świetle tej doktryny „wychowanie jest tworzeniem narodu” — oddaje jej istotę. Należy również podkreślić, iż wszyscy twórcy tej doktryny pedagogicznej, zarówno w formułowaniu ideału, jak i zadań wychowania, eksponowali wychowanie obywatelskie jako podstawę wychowania narodowego.

W toku żywych dyskusji, toczących się w latach I wojny światowej, odmienne stanowisko od prezentowanych przez przedstawicieli pedagogiki narodowej w kwestii ideału i charakteru wychowania zajmował zapomniany już dzisiaj Jan Grabowski — członek Sekcji Szkolnej, powstałej w styczniu 1915 roku Ligi Państwowości Polskiej. W rozprawie pt. *Tradycja wychowawcza*, z 1917 roku, postulował on nadanie wychowaniu charakteru państwowego. Formułując ideał użytecznego obywatela, twierdził, że szkoły w niepodległej Polsce winny wychowywać młodzież na państwowców polskich, „dla których wiarą życia byłoby głębokie przeświadczenie o świętości państwa i wszystkiego, co może mu zapewnić trwałość” (Grabowski, 1917, za: Jagiełło, 1983).

Tę myśl i tenże ideał podjął na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych ruch piłsudczykowski, nazywany sanacją. Był to czas konstruowania przez ten obóz polityczny własnej ideologii społecznej i wychowawczej. Inspiracją dla pedagogów sanacyjnych stały się, zapewne szeroko znane i dyskutowane w Polsce, prace Fryderyka Wilhelma Foerstera (1919), a przede wszystkim Georga Kerschensteinera (1919) i Johna C. Almacka (1935).

W piłsudczykowskiej doktrynie wychowawczej — nazywanej wychowaniem obywatelsko-państwowym — z państwa uczyniono wartość nadrzędną oraz punkt wyjścia rozważań o charakterze pedagogicznym. Na gruncie pedagogiki sanacyjnej znajdował zastosowanie następujący tok rozumowania, prowadzący do określenia ideału wychowawczego.

1. Najwyższą wartością było państwo rozumiane jako „zbiorowy wysiłek, zbiorowa praca i zbiorowy obowiązek społeczeństwa oraz jako ogólna własność ogółu obywateli i ich najwyższe dobro materialne i moralne” (Łempicki, 1936), czyli najważniejsza organizacja społeczeństwa, która zespala różne grupy i organizacje społeczne, zajmując wobec nich pozycję nadrzędną. Wyrażna była tendencja do fetyszyzacji państwa.

2. Realizacja tej wartości najwyższej wymagała stworzenia określonego modelu solidarystycznego społeczeństwa pracy.

3. Ideał człowieka-obywatela, jakiego należało wychowywać, miał być taki, by:

- czynił go zdolnym do świadomej i twórczej pracy dla państwa;
- skłaniał do świadomego podporządkowania i ograniczenia swej woli i interesów — celom i interesom społecznym oraz państwowym;
- predysponował człowieka do konstruktywnego funkcjonowania w społeczeństwie na swym odcinku pracy oraz współdziałania z innymi ludźmi;
- umożliwiał urzeczywistnianie pożądanego modelu życia społecznego, w którym nie miało być miejsca na antagonizmy i konflikty klasowe, narodowościowe i religijne.

Najważniejsze cechy modelu obywatela — bojownika i pracownika w jednej osobie, który by „dzielną pracą powszednią, ale w potrzebie i świętym zapałem walki stwierdził swój czynny, szczerzy patriotyzm” (Czerwiński 1929), propagowane w sanacyjnej literaturze pedagogicznej to przede wszystkim: umiejętność podporządkowania osobistego i grupowego interesu interesom państwa, silna wola i charakter, zdyscyplinowanie, odpowiedzialność, samodzielność, pracowitość, zaangażowanie w życie zbiorowe oraz elementarne wartości moralne (Ziemnowicz, 1931; Łempicki, 1936).

Począwszy od połowy 1935 roku, w wyniku dekompozycji obozu sanacyjnego po śmierci Józefa Piłsudskiego i po odejściu od niektórych tradycyjnych pryncypiów ideologicznych, nastąpiło zmodyfikowanie ideologii wychowania obywatelsko-państwowego w kierunku przejmowania pewnych idei pedagogiki narodowej i katolickiej. Wobec rosnącego zagrożenia ze strony hitlerowskich Niemiec, któremu towarzyszyła narastająca fala patriotyzmu polskiego, wyraźna była ewolucja doktryny ku ideałom narodowo-ojczyźnianym. W ówczesnych hasłach politycznych, a także w wychowaniu położono nacisk na zespolenie młodzieży wokół wodza i armii oraz wyrobienie „militarnego stanu świadomości” (Reutt, 1939; Ryziński, 1939; Pietrzak, 1939).

Wnioski

Idea wychowania obywatelskiego, tak bardzo eksponowana w pedagogice Drugiej Rzeczypospolitej, miała w polskiej myśli pedagogicznej już wcześniej ugruntowane miejsce i tradycje sięgające czasów oświecenia.

W obu przedstawionych tu bardzo syntetycznie ideologiach wychowawczych — endeckiej i sanacyjnej — problemem centralnym był stosunek jednostki do zbiorowości i w konsekwencji konieczność podporządkowania indywidualnych i grupowych interesów na rzecz celów zbiorowości. Endecja rozumiała zbiorowość jako naród, piłsudczycy natomiast — społeczeństwo

zorganizowane w państwo. W obu ideologiach traktowano te wartości jako naczelne, o bycie pierwotnym i samoistnym. Podobne były również dążenia konsolidacyjno-solidarystyczne oraz tendencje totalitarne. Jednak próby konsolidacji społecznej oparte zostały na innych podstawach. W wypadku endecji ową platformą miały stać się wspólne: instynkt, krew, tradycja i idea nacjonalistyczna, natomiast w ideologii sanacyjnej miała ona polegać na zacieraniu różnic i sporów ideowo-politycznych, światopoglądowych i religijnych oraz na łączeniu się we wspólnej pracy na rzecz umocnienia państwa. Również zasady hierarchii, przywództwa, elitaryzmu, dyscypliny głosili przedstawiciele obu ideologii. Należy też podkreślić, iż zarówno wychowanie narodowe, jak i państwowe było tworem bardziej polityków niż pedagogów. Zapewne też dlatego w ich treści charakterystyczny był przerost motywów i argumentów ideologicznych i politycznych nad *stricto* pedagogicznymi. W obu ideologiach znacznie wyżej stawiano wychowanie niż wykształcenie.

Umiłowanie ojczyzny, praca dla niej, gotowość poświęceń i wyrzeczeń — wszystko to stało się godnym największych wysiłków modelem obywatela — i to zarówno w myśli endeckiej, jak i piłsudczykowskiej (M a j o r e k, 1987). W treści ideałów wychowawczych obu ideologii eksponowano pożądane cechy wzoru dobrego obywatela, bojownika i rzetelnego pracownika. Ta swoista zgodność cech konstytutywnych obu ideologii stanowiła zapewne wynik ponad wiekowej niewoli, jak również zrozumienia potrzeby naprawiania przez wychowanie skutków polityki zaborców. Patriotyzm — narodowy lub państwowy — mieścił się w ideałach wychowawczych obu ideologii.

Nadmiernie nagłaśniane natomiast, zarówno przed wojną, jak i po wojnie, różnice między tymi ideologiami dotyczyły nie tyle ich treści, ile raczej — jak stwierdza Anna Radziwiłł (1966) — aparatury pojęciowej, terminologii i tradycji, z których każda wyrastała, oraz wymogów ówczesnej sytuacji politycznej, a także celów obu ugrupowań ideowo-politycznych, rywalizujących z sobą o władzę i będących w nieustannym sporze historycznym i ideowym. Spór ten z dziedziny ideologii i polityki przeniósł się do pedagogiki.

Konsekwentnie jednak kształtowany od połowy XVIII wieku, a szczególnie na przełomie wieków XIX i XX oraz w II Rzeczypospolitej „ideał Polaka-obywatela-pracownika- bojownika w służbie Ojczyzny zdał egzamin w latach II wojny światowej” (A r a s z k i e w i c z, 1982).

W okresie II Rzeczypospolitej w kręgach intelektualistów oraz środowiskach polityków i pedagogów zdawano sobie jednak również sprawę z niebezpieczeństw totalitarystycznych wychowania obywatelskiego w jego emanacjach narodowych i państwowych. Przestrzegano już wówczas, powołując się niekiedy na prace Bertranda Russella (1933, 1935), by w ideale tzw. dobrego obywatela nie eksponować patriotyzmu w jego najbardziej

wojowniczej postaci i ciasnym przywiązaniu do ludzi, żyjących w obrębie pewnych granic, w przeciwstawieniu do wszystkich, żyjących poza tymi granicami. Rozumiano także, że treść stosunków obywatel — naród lub obywatel — państwo, pojmowanych jako służba, zakłada skłonność do ulegania istniejącym potęgom — oligarchicznym czy demokratycznym, do supremacji fetyszowanych wartości nad jednostką, a wreszcie do zniewolenia człowieka w imię celów, w których stanowieniu nie bierze on udziału.

Bibliografia

- Almack J. C., 1935: *Wychowanie obywatelskie*. Lwów—Warszawa.
- Araszkiewicz F. W., 1982: *Teleologia pedagogiczna Drugiej Rzeczypospolitej. Wybrane zagadnienia*. Gdańsk, s. 41.
- Balicki Z., 1914: *Egoizm narodowy wobec etyki*. [1 wyd. — 1903]. Lwów, s. 57.
- Balicki Z., 1909: *Zasady wychowania narodowego*. Warszawa, s. 16.
- Borowski M., 1918: *Ogólne zarysy wychowania narodowego*. Lublin—Warszawa.
- Czerwiński S., 1929: *O nowy ideał wychowawczy*. „Oświata i Wychowanie”, z. 4, s. 357.
- Dmowski R., 1934: *Myśli nowoczesnego Polaka*. Warszawa, s. 93.
- Förster F.W., 1919: *O wychowaniu obywatelskim. Zasadnicze zagadnienia etyki i pedagogiki politycznej*. Przeł. J. Kretz. Warszawa.
- Grabowski T., 1918: *Zasady wychowania narodowego i pogląd na nie w dobie dzisiejszej*. „Przegląd Oświatowy”, s. 3—13.
- Gralewski J., 1915: *Zadania wychowawcze szkoły narodowej w Polsce*. „Wychowanie w Domu i Szkole”, s. 634—643.
- Jagiello B., 1983: *Kształtowanie się koncepcji wychowania narodowego i wychowania obywatelskiego w latach poprzedzających odzyskanie niepodległości (1900—1918)*. Warszawa, s. 52—67.
- Kerschesteiner G., 1919: *Begriff der staatsbürgerlichen Erziehung*. Leipzig.
- Kocka J., 1993: *Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego i próby jego urzeczywistnienia od XVIII wieku*. W: *Obywatel — odrodzenie pojęcia*. Red. B. Markiewicz. Warszawa, s. 14.
- Kozakiewicz M., 1996: *O nowym pojęciu „państwa” i „obywatela”*. W: *Demokracja a oświata, kształcenie i wychowanie. Materiały z II Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego*. Red. H. Kwiatkowska i Z. Kwieciński. Toruń, s. 61.
- Kuderowicz Z., 1989: *Filozofia nowożytnej Europy*. Warszawa, s. 566.
- Libelt K., 1971: *O miłości Ojczyzny*. W: *Pisma o oświacie i wychowaniu*. Wrocław, s. 329.
- Łempicki S., 1936: *Polskie tradycje wychowawcze*. Warszawa, s. 215—216.
- Łepkowski T., 1967: *Polska — narodziny nowoczesnego narodu*. Warszawa.
- Łopuszański T., 1918: *Zagadnienie wychowania narodowego*. „Przegląd Pedagogiczny”, s. 129—143.
- Majorek Cz., 1987: *Historyczne źródła teorii wychowania obywatelsko-państwowego w Polsce doby międzywojennej*. W: *Edukacja historyczna i obywatelska młodzieży w Polsce odrodzonej 1918—1939*. Red. J. Maternicki. Warszawa, s. 15—19.
- Nawroczyński B., 1937: *Pedagogika narodowa w latach 1880—1925*. „Kultura i Wychowanie”, nr 1, s. 1—15.

- Nawroczyński B., 1947: *Współczesne prądy pedagogiczne*. Warszawa, s. 30.
- Pannenkowa I., 1918: *Myśli o wychowaniu narodowym*. Lwów.
- Pietrzak W., 1939: *Kultura duchowa a perspektywy wojny*. „Kultura i Wychowanie”, nr 2, s. 122—127.
- Radziwiłł A., 1966: *Ideologia wychowawcza sanacji i jej odbicie w polityce szkolnej w latach 1926—1939*. [Maszynopis pracy doktorskiej. Uniwersytet Warszawski]. Warszawa, s. 191.
- Reutt M., 1939: *Wychowanie militarne narodu*. Warszawa, s. 5.
- Russell B., 1935: *Drogi do wolności*. Warszawa.
- Russell B., 1933: *Wychowanie a ustrój społeczny*. Warszawa.
- Ryziński K., 1939: *Człowiek charakteru i czynu*. Warszawa.
- Stasiewicz-Jasiukowa I., 1979: *Człowiek i obywatel w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskiego Oświecenia*. Wrocław.
- Staszic S., 1948: *Wybór pism*. Warszawa.
- Szczepanowski S., 1988: *Idea polska. Wybór pism*. Warszawa, s. 212.
- Wapiński R., 1988: *Roman Dmowski*. Lublin, s. 93 i n.
- Zarzecki L., 1926: *Teoria osobowości i wychowania*. W: *Wychowanie narodowe. Studia i szkice*. Red. Z. Wasilewski i W. Wąsik. Warszawa, s. 346.
- Ziemnowicz M., 1931: *Wychowanie państwowe w szkole*. „Przegląd Pedagogiczny”, nr 15—16.